

Η Βία, η Επιθετική Συμπεριφορά και η Τηλεοπτική επίδραση

Σουζάννα Μαρία Νικολάου*

*Λέκτορας στην έδρα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δ. Ε., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σε κάθε χώρο του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος ασκείται βία. Η επιθετική και βίαιη συμπεριφορά ενός ατόμου είναι αποτέλεσμα μάθησης από το οικογενειακό και εξω-οικογενειακό περιβάλλον (συνομήλικοι, Μ.Μ.Ε). Η οικογενειακή συγκρότηση και οι μέθοδοι ανατροφής των παιδιών παίζουν σημαντικό ρόλο για την εκδήλωση και άσκηση βίας από το παιδί. Η βία στο σχολείο περιλαμβάνει το σύνολο των δραστηριοτήτων, που έχουν ως συνέπεια το φυσικό ή ψυχικό πόνο ή και τον τραυματισμό των ανθρώπων που δρουν στο πλαίσιο του σχολείου ή την πρόκληση ζημιών σε αντικείμενα του σχολικού χώρου. Το φαινόμενο της παρουσίας της βίας στις τηλεοπτικές ταινίες, λόγω της μεγάλης διάστασης που έχει πάρει, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πράγματι ασκείται επίδραση στους τηλεθεατές, ακόμα και αν από μερικούς μελετητές θεωρείται η επίδραση πιθανότατα μικρή.

Λέξεις κλειδιά: βία, επιθετικότητα, οικογένεια, σχολείο, προβολή τηλεοπτικής βίας

I. Το φαινόμενο της βίας και της επιθετικότητας

Η παρακολούθηση της βίας στις μέρες μας αποτελεί μια μορφή ψυχαγωγίας, αλλά και ως φαινόμενο η βία δεν είναι μόνο χαρακτηριστικό των καιρών μας. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε συγκεκριμένα παραδείγματα: ένα πλήθος θεατών παρακολουθεί χωρίς να αντιδράσει μια συμπλοκή στο δρόμο, όπως οι Ρωμαίοι διασκεδάζαν με τις ξιφομαχίες· η πάλη αποτελεί ένα δημοφιλές σπορ των θεατών όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά σε πολλές χώρες της Μέσης Ανατολής· οι άνθρωποι διασκεδάζουν με την πάλη μεταξύ ζώων, π.χ. μεταξύ πετεινών στην Ινδονησία, μεταξύ σκύλων σε αγροτικές περιοχές της Ισπανίας ή και ταυρομαχίες στην ίδια χώρα. Αλλά και μέσα από τις περιγραφές των λαϊκών παραδόσεων, των παραμυθιών ή των φανταστικών ιστοριών εμφανίζεται το φαινόμενο της βίας αρκετά συχνά. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε.) και ιδιαίτερα τα δελτία

ειδήσεων προβάλλουν εκτενώς τα διάφορα είδη των βίαιων εγκλημάτων, που λαμβάνουν χώρα στον πλανήτη και μάλιστα αφιερώνουν αρκετό χρόνο στην προβολή τους προκειμένου να αυξήσουν το ποσοστό τηλεθέασης (Felson, 1996). Ο οικονομικός ανταγωνισμός, που εξασφαλίζει περισσότερα κέρδη σε όποιον έχει περισσότερους τηλεθεατές, ειδικά νέους τηλεθεατές, διασφαλίζει την προβολή της βίας μέσω των Μ.Μ.Ε. (Fraczek, 1986). Η δυνατότητα προβολής της βίας για την ψυχαγωγία του ανθρώπου διευκολύνεται ιδιαίτερα από την πρόοδο της τεχνολογίας (π.χ βίντεο, διάφορα ηλεκτρονικά παιχνίδια). Οι χειροκίνητες κάμερες και τα βίντεο-μόνιτορ επιτρέπουν την καταγραφή πραγματικών εγκλημάτων που είναι σε εξέλιξη. Επιπλέον σήμερα ένα πλήθος τηλεοπτικών ταινιών, που προβάλλουν σκηνές βίας είναι διαθέσιμο ακόμα και στα παιδιά και λαμβάνεται ως μέσο ψυχαγωγίας και διασκέδασης. Κατά αυτόν τον τρόπο οι πληροφορίες που διαχέονται από τα Μ.Μ.Ε. δε διασκευάζονται ειδικά για το παιδί, δε διέπονται από καμιά θεωρία για την ανάπτυξη του παιδιού, δε διαχωρίζουν το σημαντικό από το ασήμαντο, δεν ενδιαφέρονται για τη διανοητική και συναισθηματική ετοιμότητα του παιδιού και κυρίως επιτρέπουν να εκτεθεί το παιδί στην πιο ολοκληρωμένη και άγρια αποκάλυψη ασύστολης βίας (Postman, 1997).

II. Επιθετική συμπεριφορά και οικογένεια

Η εκδήλωση της επιθετικής ή βίαιης συμπεριφοράς είναι πιθανό να οφείλεται σε προσωπικές αντιθέσεις του υποκειμένου με οποιοδήποτε άλλο άτομο ή ακόμα μπορεί να εκδηλώνεται χωρίς να υφίσταται ιδιαίτερος λόγος παρά μόνο, επειδή το υποκείμενο εντάσσεται ή ανήκει σε μια συγκεκριμένη ομάδα (πχ. σχολική τάξη, ομάδα ποδοσφαίρου, εθνικότητα). Στην τελευταία περίπτωση η επιθετική συμπεριφορά δεν κατευθύνεται προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά ενάντια σε πρόσωπα, επειδή αυτά ανήκουν σε μια άλλη ομάδα. Σε ιδεολογικό επίπεδο ερμηνεύεται η ατομική συμπεριφορά ή πράξη με βάση το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή μπορεί η ίδια συμπεριφορά (π.χ. στρατιώτες στον πόλεμο) ανάλογα με το βασικό σημείο αναφοράς να κριθεί κοινωνικά πολύ αρνητικά ή και καθόλου ή και να επαινεθεί.

Η συμπεριφορά του κάθε ανθρώπου είναι θέμα αγωγής. Η αγωγή αφορά μια διαδικασία που εισάγει τον άνθρωπο στον τομέα των ηθικών και κοινωνικών κανόνων και του προσφέρει μια βοήθεια στη διεξαγωγή της ζωής του, έτσι ώστε να τη διαμορφώσει ανθρώπινα και να γίνει ικανός για τη συμβίωση με τους ομοίους του μέσα στην κοινωνία (Dietrich, 1998. H. von Hentig, 1994). Η οικογένεια αποτελεί το πρωταρχικό περιβάλλον του παιδιού και γι' αυτό είναι και ο κύριος δημιουργός της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του ανθρώπου. Από την οικογένεια, λοιπόν, μπορεί να ξεκινήσει η ανεπιθύμητη συμπεριφορά ή ακόμα και η επιθετική συμπεριφορά (Olweus, 1997). Η οικογενειακή συγκρότηση και οι μέθοδοι ανατροφής των παιδιών παίζουν σημαντικό ρόλο για την εκδήλωση και άσκηση βίας από το παιδί (Banks, 1987). Αρνητικά μπορεί να επηρεάσουν το παιδί καταστάσεις, όπως παραμέληση, υποβιβασμός, υπερπροστασία, άσκηση βίας μέσα στην οικογένεια, ελλιπής διαθέσιμος χρόνος στο παιδί, ελλιπής τρυφερότητα και αγάπη, συχνά αλλαγή στα πρόσωπα αναφοράς, παθητική συμπεριφορά γονέων, αλλαγή κατοικίας σε σύντομο χρονικό διάστημα. Πολύ σημαντικός παράγοντας

πρόκλησης επιθετικών προτύπων στα παιδιά αποτελεί η βασική τοποθέτηση των γονέων απέναντι τους ή γενικότερα των προσώπων, με τα οποία έρχεται σε επαφή το παιδί κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Μια τοποθέτηση που στερείται τρυφερότητας, αγάπης και συμμετοχής αυξάνει τις πιθανότητες, ιδιαίτερα τα αγόρια, να αναπτύξουν αργότερα επιθετική και εχθρική συμπεριφορά (Becker, 1964. Weinert, 1977). Σημαντικό ρόλο, επίσης, παίζει η διάσταση και ο βαθμός ανεκτικότητας και ελευθερίας από τους γονείς στο παιδί, όταν αυτό εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά. Αν το πρόσωπο με το οποίο έρχεται το παιδί σε επαφή δε βάζει όριο στην επιθετική του συμπεριφορά, κατά πάσα πιθανότητα η επιθετικότητα του παιδιού θα αυξηθεί (Olweus, 1997).

Ακόμα, ως αιτία της επιθετικής συμπεριφοράς που εκδηλώνουν ορισμένα άτομα αναφέρεται μεταξύ άλλων και το λανθασμένο σύστημα αξιών και κανόνων στο γενικότερο πλαίσιο των φίλων ή της ομάδας που ανήκει κανείς. Η ένταξη σε μια ομάδα μέσω της πίεσης που ασκεί οδηγεί στην απώθηση οποιωνδήποτε ενοχών· λειτουργεί ως άλλοθι σε περίπτωση που κάποιος θέλει να δικαιολογήσει μια πράξη, επειδή η ευθύνη του ατόμου μειώνεται στο πλαίσιο της ομάδας, καθώς ισχύει η ανωνυμία των θυτών και των θυμάτων. Ακόμα και στο σχολικό περιβάλλον η πίεση επίδοσης δημιουργεί άγχος για τη σχολική αποδοκιμασία και τραυματισμό της αυτοαξιολόγησης, όταν το άτομο γίνεται αντικείμενο σχολιασμού.

III. Μορφές βίας στο σχολείο

Σε κάθε χώρο του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος ασκείται βία. Στο σχολείο εμφανίζονται διάφορες μορφές βίας μεταξύ των μαθητών. Η βία στο σχολείο περιλαμβάνει το σύνολο των δραστηριοτήτων και ενεργειών, που έχουν ως συνέπεια το φυσικό / ψυχικό πόνο ή και τον τραυματισμό των ανθρώπων που δρουν στο πλαίσιο του σχολείου ή την πρόκληση ζημιών σε αντικείμενα του σχολικού χώρου (Hurrelmann et. al., 1990). Σε μια μαθήτριά ή έναν μαθητή ασκείται βία, αν επαναλαμβανόμενα ή για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα υπόκειται στις αρνητικές ενέργειες ενός ή περισσότερων μαθητριών/των (Olweus, 1997). Υπό τον όρο «αρνητικές ενέργειες» εννοούμε την κατάσταση εκείνη, όπου κάποιος σκόπιμα προκαλεί σε άλλον τραυματισμό ή ζημία (αντιστοιχεί περίπου στον ορισμό της επιθετικής συμπεριφοράς). Οι αρνητικές ενέργειες μπορούν να αναφέρονται:

- σε λέξεις (λεκτική βία), π.χ. απειλές, ειρωνεία, χλευασμός
- σε σωματική επαφή, π.χ. να προκαλέσει κανείς σωματικό πόνο σε κάποιον (να τον χτυπήσει, να τον σπρώξει, να τον πιάσει ή να ασκήσει σεξουαλική βία πάνω του
- σε καταστάσεις, που δεν είναι απαραίτητη η λεκτική βία ή ο σωματικός τραυματισμός, π.χ. να αποκλείσει κάποιον από μια ομάδα

Οι πιο συνήθεις μορφές βίας που ασκούν οι μαθητές είναι:

- Η βία που ασκείται έναντι αντικειμένων: Τέτοιες περιπτώσεις είναι το γράψιμο (μουτζούρωμα των τοίχων), η καταστροφή αντικειμένων

(καθρέπτες, νιπτήρες, καρέκλες, θρανία) ή η καταστροφή οπτικοακουστικών μέσων (τηλεόραση, κασετόφωνο, ηλεκτρονικός υπολογιστής)

- Η σωματική βία: Τέτοιους είδους βία ασκείται σε ένα άτομο, όταν π.χ. το κλειδώνουν στην τουαλέτα ή το ρίχνουν σε έναν κάδο απορριμμάτων ή του τραβούν τα μαλλιά ή του φορούν στο κεφάλι μια πλαστική σακούλα ή του λερώνουν το μπουφάν του ή τον κάνουν να σκοντάψει ή το χτυπούν, το τραυματίζουν με μαχαίρι ή το βασανίζουν, το βιάζουν ή ακόμα το σκοτώνουν. Η σωματική βία ως μορφή γίνεται περισσότερο αντιληπτή από ό,τι η ψυχική βία. Η τελευταία όμως εμφανίζεται πολύ πιο συχνά και συνήθως προηγείται της σωματικής βίας, μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις διαρκεί περισσότερο και προκαλεί μεγαλύτερο πόνο από τη σωματική βία.
- Η ψυχική βία: Η ψυχική βία μπορεί να ασκηθεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους και οι λόγοι που οδηγούν σ' αυτήν είναι ποικίλοι. Αυτό που την προκαλεί μπορεί να είναι:
 - η εξωτερική εμφάνιση (τα ρούχα, η κόμμωση, τα σιδεράκια στα δόντια, τα γυαλιά, το μέγεθος του κεφαλιού, μια αναπηρία, το χρώμα του δέρματος, το χρώμα των μαλλιών, η μη σωστή άρθρωση, συγκεκριμένες συνήθειες)
 - η σχολική επίδοση (καλοί βαθμοί = «σπασίκλας», «φυτό», κακοί βαθμοί = αποτυχημένος)
 - η συνεργασία και η ενεργητικότητα στο μάθημα (π.χ. προσπαθεί να δείξει μια καλή εικόνα στους καθηγητές, «εκδούλευση»)
 - η εθνικότητα / καταγωγή
 - η γλώσσα (άλλη διάλεκτο, άλλη απόχρωση στη γλώσσα, και για αλλοδαπούς τα λάθη στη χρήση της γλώσσας).
- Η βία που ασκείται μέσω της γλώσσας (λεκτική βία): Κατά τον Vygotsky (1997) η γλώσσα είναι το αποκλειστικό ανθρώπινο χαρακτηριστικό, που μας επιτρέπει να μαθαίνουμε, να σκεφτόμαστε δημιουργικά και να αλλάζουμε κοινωνικά. Μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί και για την άσκηση δύναμης. Η γλώσσα είναι ένα μέσο δύναμης και μπορεί να γίνει μέσο βίας. Η σωματική βία προϋποθέτει συχνά τη λεκτική βία. Όταν δεν αρκούν τα λόγια για την ταπείνωση ενός ανθρώπου, τότε χρησιμοποιείται ως δεύτερο βήμα η σωματική βία. Η πιο συχνή μορφή άσκησης βίας τόσο στο περιβάλλον των παιδιών, όσο και σε αυτό των νέων και των ενηλίκων είναι η λεκτική βία. Ακριβώς, επειδή είναι τόσο «φυσική» και επειδή είναι ανεκτική από πολλούς και δε γίνεται αντιληπτή ως μια μορφή βίας, είναι πολύ σημαντικό να ακούμε προσεκτικά και να αντιδρούμε σε ό,τι εκφράζεται. Η βία που ασκείται μέσω της γλώσσας χρησιμοποιείται πολύ συχνά και από τους δασκάλους. Διάφορες μορφές αυτής είναι: όταν κάποιος ειρωνεύεται, χλευάζει, ενοχλεί, βρίζει, απειλεί, εξαναγκάζει, ταπεινώνει, πιέζει αλλά και διαρρέει διάφορες φήμες, κάνει ανώνυμα τηλεφωνήματα, αφηγείται ανέκδοτα για αλλοδαπούς, ανέκδοτα που υποτιμούν τη νοημοσύνη της γυναίκας, γράφει απειλητικά γράμματα, εκδηλώνει άσχημη συμπεριφορά στα αδέρφια ή τους γονείς.

- Η βία που δεν εκφράζεται: Αναφερόμαστε σε περιπτώσεις, όπου κάποιος παρακούει κάτι, παραβλέπει, σιωπά, κοιτάζει με απειλητικό βλέμμα ή παίρνει μια απειλητική στάση του σώματος.

IV. Προβολή βίας από τα Μ.Μ.Ε. και επιθετική συμπεριφορά: η έρευνα

Στις Η.Π.Α. διαπιστώθηκε με έρευνα, ότι μετά την εισαγωγή της τηλεόρασης στο σπίτι, αυξήθηκαν δραματικά τα ποσοστά βίας και εγκληματικότητας (Centerwall, 1989). Επειδή το παιδί σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης (βλ. Κοινωνική Ψυχολογία Bandura, 1983) έχει την τάση να μιμείται, θεωρείται από τους μελετητές, ότι το παιδί μιμείται την άσκηση βίας που βλέπει στην τηλεόραση. Άρχισε, λοιπόν, να γίνεται αντικείμενο έρευνας, αν η προβολή τηλεοπτικής βίας επηρεάζει το φαινόμενο της βίας στην καθημερινή ζωή.

Η βία εμφανίζεται συνήθως με τη μορφή της επιθετικότητας. Η επιθετικότητα ερμηνεύεται ως μια συμπεριφορά που έχει πρόθεση να βλάψει κάποιον άλλον άνθρωπο. Παρόλα αυτά υπάρχουν κάποιες μελέτες για τις τηλεοπτικές επιδράσεις, οι οποίες εξετάζουν συμπεριφορές, που δεν έχουν πρόθεση να βλάψουν. Για παράδειγμα, ένα παιδί ασκεί βία σε μια κούκλα, αφού προηγουμένα έχει παρατηρήσει ανάλογη πράξη ενός ενήλικα ή αφού εκτεθεί στην τηλεοπτική βία. Φαίνεται απίθανο να έχει η κούκλα οποιαδήποτε συμμετοχή στην πρόκληση ενός αρνητικού συναισθήματος, έτσι ώστε το παιδί να θέλει να τη βλάψει (Tedeschi et. al., 1974). Οι περισσότεροι ερευνητές δεν προσδιορίζουν τι εννοούν με τον όρο «πρόθεση». Οι Tedeschi & Felson (1994) ερμηνεύουν «την πρόθεση να βλάψει κάποιος» ως μια συμπεριφορά, στην οποία αυτός που ενεργεί προσδοκά να επιτύχει το στόχο, δηλ. να προκαλέσει ζημία/κακό στον άλλον και μάλιστα είναι σε θέση να εκτιμά αυτό το κακό. Γιατί υπάρχουν και εκείνοι που διαπράττουν π.χ. κλοπή και άλλα μη βίαια εγκλήματα, οι οποίοι γνωρίζουν ότι θα προκαλέσουν ζημία στο θύμα, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις δεν εκτιμούν αυτό το κακό. Ο στόχος τους δεν είναι να βλάψουν.

Η σχέση μεταξύ της προβολής βίας από τα Μ.Μ.Ε. και της επιθετικής συμπεριφοράς του ανθρώπου έχει ερευνηθεί στο παρελθόν και η έρευνα έχει καταλήξει στα εξής:

- Οι μελέτες που έγιναν στα πειράματα εργαστηρίου (Laboratory Experiments) δείχνουν, ότι τα άτομα που παρακολουθούν για παράδειγμα τηλεοπτικές ταινίες που προβάλλουν βία, έχουν την τάση να συμπεριφέρονται πιο επιθετικά από ό,τι άτομα σε ελεγχόμενες ομάδες. Μάλιστα, οι τηλεοπτικές επιδράσεις είναι ουσιαστικές και προκαλούν αντίστοιχη συμπεριφορά με αυτήν που προβάλλεται (Andison, 1977). Σύμφωνα με τον Freedman (1984) δε διευκρινίζεται αν είναι απαραίτητο να προκαλέσουμε τα άτομα, πριν την προβολή της βίας, έτσι ώστε μετά την προβολή να έχουμε και την ανάλογη επιθετική συμπεριφορά. Έτσι, λοιπόν, δε γνωρίζουμε αν η προβολή της επιθετικής συμπεριφοράς ή της βίας και της εγκληματικότητας από τα Μ.Μ.Ε. λειτουργεί για το άτομο ως υποκινητής μια ανάλογης συμπεριφοράς ή διευκολύνει απλώς αυτήν τη συμπεριφορά.

Λαμβάνουμε υπόψη, ότι η ισχύς των πειραμάτων εργαστηρίου έχει αμφισβητηθεί από μελετητές (Freedman, 1984. Cook et.al.,1983), επειδή η εργαστηριακή κατάσταση είναι πολύ διαφορετική από καταστάσεις εκτός εργαστηρίου που οδηγούν στη βία (Tedeschi & Felson, 1994). Υποστηρίζεται ότι σε αυτές τις περιπτώσεις αναμένεται από τα άτομα να αντιδράσουν. Για παράδειγμα, όταν προβάλλεται μια ταινία με περιεχόμενο βίας σε μια ομάδα ατόμων στο εργαστήριο, ενδέχεται αυτός που κάνει το πείραμα να περάσει ένα μήνυμα για τη στάση τους απέναντι στην επιθετικότητα.

- Το πρόβλημα της ισχύος των πειραμάτων εργαστηρίου και των παραγόντων που ενδέχεται να επηρεάσουν τα αποτελέσματα της έρευνας οδήγησε πολλούς μελετητές σε πειράματα πεδίου (Field Experiments), όπου δεν επηρεάζεται η συμπεριφορά των ατόμων από την πρόθεση του ερευνητή, αφού τα άτομα συνήθως δε γνωρίζουν ότι εξετάζονται (βλ. μελέτες των Feshbach & Singer, 1971. Leyens et al., 1975. Parke et al., 1977). Παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων μελετητών για την ισχύ των αποτελεσμάτων (βλ. Feshbach & Singer, 1971. Hearold, 1986. Paik & Comstock, 1994. Wood et al., 1991), τα άτομα συμμετείχαν με περισσότερη επιθετικότητα στις επόμενες εκθέσεις σε βίαιες ταινίες.

V. Θεωρητικές έρευνες σε σχέση με την κοινωνικοποίηση

Η βίαιη συμπεριφορά ενός ατόμου είναι αποτέλεσμα μάθησης από το οικογενειακό και εξω-οικογενειακό περιβάλλον (συνομήλικοι, M.M.E). Αυτές οι επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος μπορεί να διαρκέσουν, εφόσον επιφέρουν αλλαγές στην προσωπικότητα του ατόμου. Μελέτες που εξετάζουν τις ιστορίες σύλληψης και βασίζονται σε επίσημες και προσωπικές αναφορές δείχνουν ένα μικρό επίπεδο ειδίκευσης στο βίαιο έγκλημα. Οι West & Farrington (1977) διαπίστωσαν, ότι το 80% των ενήλικων που καταδικάστηκαν για βία είχαν καταδικαστεί ακόμα και για εγκλήματα που περιλάμβαναν ανέντιμες πράξεις. Οι βίαιες πράξεις σχετίζονταν, επίσης, με μη εγκληματικές μορφές κακής συμπεριφοράς, όπως φυλετικές διακρίσεις, ακολασίες, αλκοολισμό, χαρτοπαιξία και είχαν ένα ιστορικό ασταθούς εργασίας (Felson, 1996).

Ένα άλλο στοιχείο που προκαλεί εντύπωση είναι, πως οι περισσότεροι θύτες είναι εύστροφοι και αυτό οδηγεί στη σκέψη, ότι οι βίαιοι δράστες είναι πιο βίαιοι εξαιτίας της ευστροφίας τους και μιας ιδιαίτερης τάσης να συμμετέχουν στη βία, αποτέλεσμα της έκθεσης στην προβολή βίας (Gottfredson & Hirschi, 1990). Η συζήτηση περί ευστροφίας των δραστών δεν πρέπει να μεγαλοποιείται. Μερικοί άνθρωποι ειδικεύονται στη βία και εκθέτοντας τον εαυτό τους στην τηλεοπτική βία μπορούν να επηρεάσουν την κοινωνικοποίηση τους.

Έχουν αναφερθεί διάφοροι λόγοι, που ενισχύουν την άποψη, ότι οι τηλεθεατές μπορεί να μάθουν την επιθετική συμπεριφορά από την τηλεόραση, και συγκεκριμένα:

- οι τηλεοπτικές εικόνες βίας μπορεί να προβάλλουν νέες συμπεριφορές στους θεατές, που διαφορετικά πιθανώς να μην είχαν σκεφτεί

- οι αντιπροσωπευτικές ενισχύσεις και η νομιμοποίηση των βίαιων πράξεων μπορεί να αυξήσουν την τάση προς το πρότυπο τηλεοπτικής βίας
 - οι θεατές αποστασιοποιούνται από τη βία ύστερα από μια αποχή απ' αυτήν στην τηλεόραση και
 - τέλος, οι άνθρωποι μπορεί να λάβουν μια λανθασμένη αντίληψη της πραγματικότητας από την παρακολούθηση της βίας στην τηλεόραση και να αναπτύξουν ανύπαρκτους φόβους (Felson 1996).
- Μαθαίνοντας Νέες Μορφές Συμπεριφοράς

Σύμφωνα με τον Bandura (1983) η τηλεόραση μπορεί να σχηματίσει και να προβάλλει διάφορες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς, μπορεί να διδάξει τεχνικές χρήσιμες για την άσκηση βίαιων πράξεων και μπορεί να κατευθύνει την προσοχή των θεατών σε συμπεριφορές, που μπορεί να μην έχουν σκεφτεί. Για παράδειγμα, νέοι άνθρωποι μπορεί να μιμούνται το καράτε και κινήσεις του judo ή μπορεί να μαθαίνουν αποτελεσματικές τακτικές για τη διάπραξη ενός βίαιου εγκλήματος. Αυτές οι πληροφορίες μπορούν να κατευθύνουν εκείνους, που ήδη παρακινήθηκαν να συμμετέχουν σε μια επίθεση. Τέτοιου είδους υποδειγματική μέθοδος θα μπορούσε να οδηγήσει σε περισσότερες επιτυχημένες μορφές επίθεσης. Θα μπορούσε να αυξήσει τη συχνότητα βίας, εάν οι άνθρωποι που ωθούνται να πράξουν κακό σε άλλον, διαλέγουν μια μη βίαιη μέθοδο που έχουν παρακολουθήσει στην τηλεόραση.

Υπάρχουν ανέκδοτα στοιχεία, πως περίεργες βίαιες πράξεις έχουν ακολουθήσει λίγο μετά την περιγραφή τους στην τηλεόραση, ως μια μορφή μιμητικής συμπεριφοράς. Σε μια ευρύτατα αναφερόμενη υπόθεση στη Βοστώνη, έξι νέοι άντρες έβαλαν φωτιά σε μια γυναίκα, αφού την ανάγκασαν να περιχύσει πάνω της πετρέλαιο. Η σκηνή είχε περιγραφεί στην τηλεόραση δυο νύχτες πριν. Τέτοια περιστατικά μπορεί να είναι συμπτώσεις, αλλά υπάρχει και η πιθανότητα συνήθεις και δραματικές συμπεριφορές στην τηλεόραση, να γίνονται αντικείμενο μίμησης από τηλεθεατές, οι οποίοι δε θα μπορούσαν ποτέ διαφορετικά να φανταστούν, ότι θα εκδήλωναν ένα τέτοιο είδος συμπεριφοράς. Η βία που παίρνει μεγάλες διαστάσεις δημοσιότητας μπορεί, επίσης, να ερμηνεύσει περιστατικά που παρατηρήθηκαν, όπως αεροπειρατείες, πολιτικά πραξικοπήματα, βομβαρδισμοί και πολιτικές απαγωγές. Η τάση να συμβαίνουν τέτοια γεγονότα το ένα μετά το άλλο, καταδεικνύει, ότι τέτοιοι θεατές μιμούνται αληθινά συμβάντα που αναφέρονται στην τηλεόραση (Felson, 1996).

- Έμμεση Ενίσχυση και Νομιμοποίηση

Η τηλεόραση μπορεί να πληροφορεί τους θεατές για τις θετικές και αρνητικές επιπτώσεις της βίαιης συμπεριφοράς. Το ακροατήριο ενδέχεται να προσδοκά τη μίμηση της βίαιης συμπεριφοράς, αυτής όμως που είναι και επιτυχής (Bandura, 1983). Όταν η βία δικαιολογείται ή μένει χωρίς τιμωρία, οι τύψεις ή η ανησυχία των θεατών για τις επιπτώσεις μειώνεται. Μέσα από τις έρευνες διαπιστώθηκε, ότι

το μέγεθος των τηλεοπτικών επιδράσεων στην αντικοινωνική συμπεριφορά ήταν μεγαλύτερο, όταν ο ηθοποιός που εκδήλωνε βίαιη συμπεριφορά αμείφθηκε ή η συμπεριφορά ήταν νόμιμη (Paik & Comstock, 1994). Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να γνωρίζουμε, ποιο μήνυμα μεταφέρεται από την προβολή βίας στην τηλεόραση. Στις περισσότερες πλοκές ο πρωταγωνιστής χρησιμοποιεί βία για νόμιμο σκοπό, ενώ οι απατεώνες ασχολούνται με παράνομη βία. Ο πρωταγωνιστής χρησιμοποιεί βία συνήθως για την προστασία του ή για να τιμωρήσει με αυτόν τον τρόπο έναν επικίνδυνο ή απειλητικό εγκληματία. Η τηλεόραση μεταφέρει όντως το μήνυμα ότι, ενώ μερικές μορφές βίας είναι απαραίτητες και νόμιμες, η εγκληματική βία είναι ανήθικη.

Οι επιπτώσεις της παράνομης βίας που παρουσιάζεται στην τηλεόραση μέσα από μια φανταστική ταινία είναι πιο αρνητικές από τις επιπτώσεις της παράνομης βίας στη ζωή των ανθρώπων. Πράγματι, καθημερινά στη ζωή μας βίαιοι άνθρωποι συχνά δεν τιμωρούνται, ενώ στην τηλεόραση οι εγκληματίες τιμωρούνται σχεδόν πάντα. Κάποια άλλη διαφορά είναι στην παρουσίαση αυτών, που δε συμμετέχουν στην παράνομη βία. Στην τηλεόραση σε μια φανταστική ταινία αυτοί που συμμετέχουν σε παράνομη βία δεν έχουν ελκυστικές προσωπικότητες, που θα οδηγήσουν σε συμπόνια ή αναγνώριση. Στη ζωή, η παράνομη βία μπορεί να εκτελείται από αγαπημένα πρόσωπα ή άλλους, που υποτίθεται ότι έχουν και επιθυμητές προσωπικότητες.

Τέλος, υπάρχει και το ενδεχόμενο, ορισμένα παιδιά να μην αντιληφθούν τη σημασία συγκεκριμένων τηλεοπτικών μηνυμάτων, δίνοντας προσοχή ιδιαίτερα σε εμφανείς πράξεις, παρά στις προθέσεις ή τα περιεχόμενα τέτοιων πράξεων. (Σύμφωνα με τον Collins 'Collins et al., 1984' τα νήπια και παιδιά δευτέρας τάξης δεν ήταν επηρεασμένα από τα κίνητρα του εχθρού, με βάση την κατανόησή τους για το βίαιο πρόγραμμα που παρακολούθησαν. Αφοσιώθηκαν περισσότερο στην εχθρικότητα της συμπεριφοράς και στα τελικά αποτελέσματα). Βέβαια ακόμα και όταν μικρά παιδιά μιμούνται μορφές βίας με βάση κάποια πρότυπα, δεν είναι σίγουρο αν θα συνεχίσουν να εκδηλώνουν αυτή τη συμπεριφορά, καθώς μεγαλώνουν. Όταν είναι μεγαλύτερα και δίνουν προσοχή στις προθέσεις και το περιεχόμενο της τηλεοπτικής ταινίας και της τηλεόρασης γενικότερα, η συμπεριφορά τους είναι πιθανό να αντιστοιχεί στα μηνύματα που λαμβάνουν. Σε αυτές τις μεγαλύτερες ηλικίες η βίαιη συμπεριφορά, αν πρόκειται να εκδηλωθεί, είναι και επικίνδυνη.

- Δημιουργία Μη Πραγματικού Φόβου

Η τηλεόραση διαστρέφει τη γνώση σχετικά με τους κινδύνους και τις απειλές που υπάρχουν στον πραγματικό κόσμο (Bandura, 1983). Η αντίληψη, ότι η τηλεοπτική παρακολούθηση τροφοδοτεί τη δυσπιστία των ανθρώπων και την παρανόηση του κόσμου ως ενός επικίνδυνου κόσμου, έχει αναφερθεί ως «αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης καλλιέργειας με κάποιο σκοπό» (Gerbner & Gross, 1976). Σύμφωνα με έρευνες καταδεικνύεται, ότι οι θεατές που βλέπουν πολλές ώρες τηλεόραση είναι και πολύ δύσπιστοι προς τους άλλους και υπερεκτιμούν καταστάσεις χαρακτηρίζοντάς αυτές ως επικίνδυνες· θεωρούν δε ότι εύκολα μπορεί να γίνουν θύματα της εγκληματικότητας (Ogles, 1987. Gunter, 1994). Η

στάση αυτή χαρακτηρίζεται ως προβληματική, όταν αυτοί οι φόβοι οδηγήσουν τους τηλεθεατές να αντιληφθούν σαν απειλητικές ορισμένες καταστάσεις, ενώ δεν είναι, και να αντιδράσουν επιθετικά. Άτομα που φοβούνται το έγκλημα, είναι πιθανό να βγαίνουν λιγότερο έξω τη νύχτα ή να μην πάνε σε μέρη που θεωρούν επικίνδυνα. Αν η προβολή τηλεοπτικής βίας αυξάνει το φόβο, τότε υπό αυτές τις συνθήκες μπορούμε να θεωρήσουμε, ότι δύναται να μειώσει και τα ποσοστά εκδήλωσης βίας.

- Απευαισθητοποίηση

Η συχνή παρακολούθηση τηλεοπτικής βίας μπορεί να εθίσει τους τηλεθεατές, έτσι ώστε να είναι λιγότερο ανήσυχοι και ευαίσθητοι ως προς το φαινόμενο της βίας. Κάποιος που γίνεται αναισθητός σε φαινόμενα βίας, είναι πιο πιθανό να συμμετάσχει σε βίαιες πράξεις. Αυτό το επιχείρημα υπονοεί, ότι το άγχος για τη βία εμποδίζει τη χρήση βίας.

Η έρευνα δείχνει, ότι πρόσωπα, που βλέπουν ταινίες με περιεχόμενο βίαιων και επιθετικών μορφών συμπεριφοράς, είναι λιγότερο επηρεασμένα από τη βία αργότερα (Thomas et al., 1977. Rule & Ferguson, 1986). Επιπλέον, θεατές της τηλεοπτικής βίας τείνουν να αντιδράσουν λιγότερο συναισθηματικά στη βία από άλλους θεατές.

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν, ότι το να έχει κανείς εθιστεί σε φαινόμενα βίας, θα προκαλέσει και λιγότερες περιπτώσεις εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς. Αν οι θεατές δεν εκθέτονται σε τηλεοπτική βία, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί, ότι θα είναι λιγότερο αφυπνισμένοι από τη βία και τότε λιγότερο πιθανό να χρησιμοποιήσουν βία. Επιπλέον, αν οι θεατές εθιστούν από τις μορφές βίαιης συμπεριφοράς στην τηλεόραση, μπορεί να είναι ουδέτεροι στο μήνυμά της. Η απευαισθητοποίηση μπορεί να εξασθενίσει την επίδραση της επαχθούς αποχής από την τηλεοπτική βία.

V. Συμπεράσματα

Το φαινόμενο της βίας και επιθετικότητας περιλαμβάνει ένα σύνολο δραστηριοτήτων και ενεργειών που έχουν ως συνέπεια το φυσικό - ψυχικό πόνο ή τον τραυματισμό των ανθρώπων που δρουν σε ένα κοινωνικό περιβάλλον ή την πρόκληση ζημιών σε αντικείμενα του κάθε χώρου. Οι αιτίες εμφάνισης της επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ άλλων επισημαίνονται: στην οικογένεια (υποβιβασμός, υπερπροστασία, εμπειρία βίας μέσα στην οικογένεια, ελλιπής χρόνος, παθητική συμπεριφορά γονέων, συχνή αλλαγή στα πρόσωπα αναφοράς, αλλαγή κατοικίας σε σύντομο χρονικό διάστημα), στο λανθασμένο σύστημα αξιών και κανόνων, που ισχύει στο γενικότερο πλαίσιο των φίλων της ομάδας που ανήκει κάποιος (η ένταξη σε μια ομάδα οδηγεί μέσω της πίεσης που ασκεί στην απώθηση οποιωνδήποτε ενοχών, λειτουργία του άλλοθι σε περιπτώσεις δικαιολόγησης μιας πράξης, επειδή η ατομική ευθύνη μειώνεται στο πλαίσιο της ομάδας), στις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο (άγχος

αποδοκίμασias, τραυματισμός αυτό-αξιολόγησης, αντικείμενο χλευασμού από τους άλλους).

Τα αποτελέσματα των ερευνών, όσον αφορά στις επιδράσεις που επιφέρει στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς η έκθεση στην τηλεοπτική βία, είναι αντιφατικά, γεγονός που δυσχεραίνει τη διαμόρφωση και διεξαγωγή συμπερασμάτων. Οι περισσότεροι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με έρευνα πάνω στο θέμα, θεωρούν ότι η τηλεοπτική βία επιδρά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του ανθρώπου (Friedrich-Cofer & Huston, 1986. Centerwall, 1989), ενώ άλλοι συμπεραίνουν ότι οι επιδράσεις της έκθεσης του ανθρώπου στην τηλεοπτική βία δεν έχουν ερμηνευτεί (Freedman, 1984. McGuire, 1989).

Το φαινόμενο της παρουσίας της βίας στις τηλεοπτικές ταινίες λόγω της μεγάλης διάστασης που έχει πάρει οδηγεί τελικώς στο συμπέρασμα, ότι πράγματι ασκείται επίδραση στους τηλεθεατές, ακόμα και αν από μερικούς μελετητές θεωρείται η επίδραση πιθανότατα μικρή (Cook et al., 1983). Θα μπορούσε κανείς με βάση τα δεδομένα να ισχυριστεί, ότι η παρουσίαση της βίας από την τηλεόραση αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα πρόκλησης μεγάλων εγκλημάτων εξ αμελείας. Εξάλλου, οι άνθρωποι που συμμετέχουν στην εγκληματική βία, διαπράττουν επίσης κι άλλους τύπους εγκλημάτων. Επίσης, θεωρείται πιθανό κάποιοι άνθρωποι να είναι πιο ευαίσθητοι από άλλους στην επιρροή της τηλεόρασης. Κατά τον Felson (1996) είναι απορίας έργο, πώς οι έρευνες δεν έχουν δείξει κάποια στατιστική αλληλεπίδραση μεταξύ των παραγόντων των ατομικών διαφορών και της τηλεοπτικής έκθεσης.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα M.M.E. κατευθύνουν την προσοχή του τηλεθεατή σε μορφές βίαιης συμπεριφοράς, που μπορεί διαφορετικά να μην είχε σκεφτεί. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου γεγονότα και πράξεις που εμφανίζονται στην τηλεόραση ακολουθούνται από όμοια γεγονότα στον πραγματικό κόσμο· οι ομοιότητες είναι τόσο πολλές, ώστε είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς, ότι πρόκειται για σύμπτωση. Πολλοί γονείς έχουν παρατηρήσει τα παιδιά τους να μιμούνται συμπεριφορές, που έχουν παρακολουθήσει σε ταινίες. Είναι δύσκολο με βάση τις έρευνες να αποφανθεί κανείς, αν αυτή η πορεία οδηγεί σε μια μεγαλύτερη συχνότητα βίας. Η άποψη, ότι τα παιδιά που είναι εκτεθειμένα στη βία, τείνουν να παραφέρονται γενικά, αμφισβητείται από τις περισσότερες θεωρητικές έρευνες των τηλεοπτικών επιδράσεων. Από την άλλη, με τα πειράματα εργαστηρίου είναι δύσκολο να συνάγουμε αποτελεσματικά συμπεράσματα, γιατί τα άτομα γνωρίζουν ότι παρατηρείται η συμπεριφορά τους και μπορούν να ανταποκριθούν σύμφωνα με τη θέση του ερευνητή. Χρειάζεται πιθανότατα μια έρευνα, στην οποία οι επιδράσεις του ερευνητή είναι απομονωμένες και ελεγχόμενες.

Δε διευκρινίζεται, σύμφωνα με τις έρευνες, ποιο μήνυμα περνάει η τηλεόραση σχετικά με την νομιμότητα της βίας ή την πιθανότητα τιμωρίας. Σε ένα ορισμένο βαθμό αυτό το μήνυμα δεν είναι τόσο ουσιαστικό αν σκεφτεί κανείς την ποικιλία των μηνυμάτων, που δέχεται ο άνθρωπος καθημερινά στο σύγχρονο κόσμο και με τις νέες τεχνολογίες από άλλες πηγές επιρροής. Κατά πάσα πιθανότητα, το μήνυμα είναι διφορούμενο και είναι λογικό να έχει διαφορετικές επιδράσεις σε διαφορετικούς θεατές. Μικρά παιδιά μπορεί να μιμούνται ψεύτικη βία, αν δεν καταλαβαίνουν το μήνυμα, αλλά η μιμητική συμπεριφορά τους μπορεί να έχει ασήμαντες συνέπειες. Ανάμεσα σε χιλιάδες τηλεθεατές πρέπει να υπάρχουν

κάποιοι που ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία ερμηνεύουν τα τηλεοπτικά μηνύματα με διαφορετικό τρόπο, περιπλέκουν στη φαντασία τους ό,τι βλέπουν με τις δικές τους ζωές, και κατά συνέπεια έχουν μια αυξημένη πιθανότητα να παρουσιάσουν και βίαιη συμπεριφορά (Felson, 1996).

Βιβλιογραφία

1. Andison, FS. (1977). TV Violence and Viewer Aggression: A Cumulation of Study Results: 1956-1976, *Public Opin Q*, 41, 314-31.
2. Bandura, A. (1983). *Psychological Mechanisms of Aggression*, in: *Aggression: Theoretical and Empirical Reviews*, RG Geen, EI Donnerstein (ed.), 1, 1-40, NY: Academic.
3. Bandura, A., Walters, RH, (1963). *Social Learning and Personality Development*, NY: Holt, Rinehart and Winston.
4. Banks, O. (1987). *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
5. Becker, W. C., (1964). Consequences of different Kinds of Parental Discipline, στο: L.W. Hoffman, M.L. Hoffman (ed.), *Review of Child Development Research*, vol. 1, N. York: Roussel Sage Found.
6. Berkowitz, L. (1984). Some Effects of Thought on Anti- and Pro-social Influences of Media Effects, *Psychol. Bull*, 95, 410-427.
7. Berkowitz, L., Corwin, R., Heironimus, M. (1962). Film Violence and Subsequent Aggressive Tendencies, *Public Opin. Q.*, 27, 217-29.
8. Centerwall, BS. (1989). Exposure to Television as a Cause of Violence, στο *Public Communication and Behavior*, (ed) G. Comstock 2, 1-58, Orlando: Academic.
9. Collins, WA, Berndt, TJ, Hess, VL. (1984). Observational learning of Motives and Consequences for Television Aggression: A Developmental Study, *Child Dev.*, 45, 799-802.
10. Cook, TD, Kendzierski, DA, Thomas, SV. (1983). The Implicit Assumptions of Television: an Analysis of the 1982 NIMH Report on Television and Behavior, *Public Opin. Q.*, 47, 161-201.
11. Dietrich, T. (1998). *Zeit- und Grundfragen der Pädagogik*, Klinkhard.
12. Felson, R. (1996). Mass Media Effects on Violent Behavior, *Ann. Rev. Sociol.*, 22, 103-28.
13. Feshbach, S., Singer, R. (1971). *Television and Aggression*, San Francisco.
14. Fraczek, A. (1986). Socio-cultural Environment, Television Viewing and the Development of Aggression Among Children in Poland, στο *Television and the*

- Aggressive Child: A Cross-National Comparison*, (ed.) LR. Huesmann, LD. Eron, 119-60, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
15. Freedman, JL. (1984). Effects of Television Violence on Aggressiveness, *Psychol. Bull.*, 96, 227-46.
 16. Friedrich-Cofer, L., Huston, AC. (1986). Television Violence and Aggression: the Debate Continues, *Psychol. Bull.*, 100, 364-71.
 17. Gerbner, G., Gross, L. (1976). Living with Television: the Violence Profile, *J. Commun.*, 26, 173-99.
 18. Gottfredson, M., Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*, Stanford.
 19. Gunter, B. (1994). The Question of Media Violence, στο *Media Effects: Advances in Theory and Research*, (ed.) J. Bryant, D. Zillman, 163-212, Hillsdale.
 20. Hearold, S. (1986). A Synthesis of 1043 Effects of Television on Social Behavior, στο *Public Communication and Behavior*, (ed.) G. Comstock 1, 65-133, San Diego: Academic.
 21. Huesmann, LR., Eron, LD. (1986). The Development of Aggression in American Children as a Consequence of Television Violence Viewing, στο *Television and the Aggressive Child: A Cross-National Comparison*, (ed.) LR. Huesmann, LD. Eron, 45-80, Hillsdale NJ.
 22. Hurrelmann, K., Rixius, N., Schirp, H. (2000). *Gegen Gewalt in der Schule*, Beltz.
 23. Lagerspetz, K., Viemero, V. (1986). Television and Aggressive Behavior Among Finnish Children, στο *Television and the Aggressive Child: A Cross-National Comparison*, (ed.) LR Huesmann, LD. Eron, 81-118, Hillsdale, NJ.
 24. Leyens, JP., Camino, L., Parke, RD, Berkowitz, L. (1975). Effects of Movie Violence on Aggression in a field setting as a function of group dominance and cohesion, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 32, 346-6.
 25. McGuire, WJ. (1986). The Myth of Massive Media Impact: Savagings and Savagings, στο *Public Communication and Behavior*, (ed.) G. Comstock 1, 175-257, Orlando: Academic.
 26. Messner, SF. (1986). Television Violence and Violent Crime: an aggregate analysis, *Soc. Probl.*, 33, 218-35.
 27. Milavsky, JR., Stipp, HH., Kessler, RC., Rubens, WS. (1982). *Television and Aggression: A Panel Study*, NY: Academic.
 28. Olweus, Dan (1997). *Gewalt in der Schule – Was Lehrer und Eltern wissen sollten – und tun können*, 2. Aufl., Hans Huber Verlag, Bern.
 29. Ogles, RM. (1987). Cultivation Analysis: Theory, Methodology and Current Research on Television-Influenced constructions of Social Reality, *Mass. Comm. Rev.*, 14, 43-53.

30. Paik, H., Comstock, G. (1994). The Effects of Television Violence on Anti-social Behavior: a Meta-analysis, *Comm. Res.*, 21: 516-45.
31. Parke, RD, Berkowitz, L., Leyens, JP., West, S., Sebastian, RJ. (1977). Some Effects of Violent and Nonviolent Movies on the Behavior of Juvenile Delinquents, στο *Advances in Experimental Social Psychology*, (ed.) L. Berkowitz 10, 135-72, NY: Academic.
32. Rule, BG., Ferguson, TJ. (1986). The Effects of Media Violence on Attitudes, Emotions and Cognitions, *J. Soc. Issues*, 42, 29-50.
33. Tedeschi, JT., Felson, RB. (1994). *Violence, Aggression and Coercive Actions*, Washington: Am. Psychol. Assoc.
34. Tedeschi, JT., Smith, RB., Brown, RC. (1974). A Reinterpretation of Research on Aggression, *Psychol. Bull.*, 89, 540-63.
35. Thomas, MH, Horton, RW., Lippincott, EC, Drabman, RS (1977). Desensitization to Portrayals of Real-Life Aggression as a Function of Exposure to Television Violence, *J. Pers. Soc. Psychol.*, 35, 450-58.
36. von Hentig, H., (1994). *Die Schule neu denken*, München.
37. Vygotsky, Lev. S. (1997). *Thought and language* (newly revised and edited by Alex Kozulin), Cambridge: MIT.
38. Weinert, Fr., (1977). *Pädagogische Psychologie*, Funk-kolleg, 5.Aufl., Frankfurt am Main.
39. West, DJ, Farrington, DP. (1977). *The Delinquent Way of Life*, London: Heinemann.
40. Wiegman, O., Kuttschreuter, M., Baarda, B. (1992). A Longitudinal Study of the Effects of Television Viewing on Aggressive and Antisocial Behaviors, *BR. J. Soc. Psychol.*, 31, 147-64.
41. Wood, W., Wong, FY, Chachere, JG. (1991). Effects of Media Violence on Viewers Aggression in Unconstrained Social Interaction, *Psychol. Bull.*, 109, 371-83.
42. Ανταμένκο, Β. (1992). *Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία*, επιμ. Ι. Ν. Νέστορος, προλ. Γ. Γραμματικάκης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
43. Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο: έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
44. Βουϊδάσκη, Β. Κ.(1987). *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο: συμβολή στην κοινωνιολογία της παιδείας*, 2η έκδ. Αθήνα: Γρηγόρη.
45. Βουϊδάσκη, Β. Κ. (1992). *Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους*, Αθήνα: Γρηγόρη.
46. Γαλάνης, Γ.Ν. (1999). *Εισαγωγή στην ψυχολογία της καθημερινής διαπροσωπικής επικοινωνίας: επιλεγμένα θέματα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Εκπαίδευση & Επιστήμη 1: 74-87 (2004)

47. Γαλάνης, Γ., Καραφύλλης, Γρ. (1993). Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός, *Χρονικά Εργαστηρίου Εγκληματολογικών Επιστημών Παν/μίου Θράκης*, τ. 6, σελ.31-44.
48. Δήμου, Γ. Η. (2001). *Απόκλιση-Στιγματισμός, Αφομοιωτική Θεωρητική Προσέγγιση των Αποκλίσεων στο Σχολείο*, Αθήνα: Gutenberg.
49. Κωνσταντίνου, Χ. (2000). *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή*, Αθήνα: Gutenberg.
50. Μισαηλίδη, Π. (2003). *Η Θεωρία των Παιδιών για το Νου*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
51. Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Τσέργας, Ν. (2000). *Όταν τα πράγματα στο σχολείο αγριεύουν*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
52. Πετρόπουλος, Ν., Παπακυλιανού, Α. (2000). *Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα: έρευνα και παρέμβαση*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
53. Postman, N. (1997). Η εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας, στο: *Παιδική ηλικία*, (επιμ.) Δ. Μακρυγιάννη, Αθήνα: Νήσος, σ. 131-147.
54. Σούλης, Σπ. (2001). Βία και νοητική υστέρηση, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 121, 37-48.
55. Χηνάς, Π., Χρυσοφίδης, Κ. (2000). *Επιθετικότητα στο σχολείο: προτάσεις για πρόληψη και αντιμετώπιση*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.